

М. Келсінбек^{1*}, А. Кенджакулова², Д. Шарипова³

^{1,2,3}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹moldir_18-95@mail.ru, ²ainura8883@mail.ru, ³dilyarazam@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8614-8812, ²0000-0001-8559-6429, ³0000-0002-8432-7339

Бейнелеу өнерінің тарихы мен теориясында және визуалды зерттеулерде мәдени кодты зерделеу

Аңдатпа. Мақала бейнелеу өнеріндегі мәдени код ұғымын теориялық тұрғыдан тереңірек зерделеуге бағытталған. Бұл тақырыптың өзектілігі қазіргі ғылымда мәдени код ұғымының теориялық негіздерін нақтылай түсу қажеттілігінен және отандық өнертану ғылымындағы жинақталған бай тәжірибелік мәліметтерді жаңа ғылыми тұжырымдармен байланыстыру маңыздылығынан туындайды. Ғылыми жұмыстың мақсаты – өнертану ғылымы саласындағы және визуалды зерттеулердегі мәдени код ұғымын зерделеудің негіздерін жүйелеп, оны талдаудың төрт деңгейлі жаңа үлгісін ұсыну. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында семиотикалық, құрылымдық және мәдени антропологиялық әдістер кешенді түрде пайдаланылды. Жұмыстың теориялық негізі ретінде таңба мен мәдени кодты зерттеген ғалымдардың, соның ішінде отандық өнертанушылар Р. Ергалиева, Х. Труспекова және Д. Шарипованың еңбектері алынды. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, мәдени код – тарихи аспектіні, семиотикалық жүйені және рецепцияны біріктіретін қарым-қатынас құрал. Осыған сүйене отырып, өнер туындысын талдаудың төрт деңгейлі әдіснамалық үлгісі қалыптасты. Бірінші деңгей – туындыны визуалды қабылдау; екінші деңгей – оның көркемдік формасы мен композициялық құрылымын талдау; үшінші деңгей – қолданылған белгілер мен символдардың мәнін ашатын семиотикалық талдау; төртінші деңгей – шығарманың әлеуметтік-мәдени контексті мен тарихи астарын зерделеу. Қазақ бейнелеу өнерінің туындыларын мысалға ала отырып, ою-өрнек, киіз үй мен жан-жануарлар бейнесінің жай ғана тұрмыстық элемент болудан қалып, ұлттық болмыстың терең символдық кодына қалай айналғаны көрсетілді. Қазіргі заманауи әдістер мәдени кодты қатып қалған белгілер емес, көрерменнің назары мен түсінігі арқылы ғана жанданатын тірі жүйе ретінде қарастыруға жол ашады. Сонымен қатар мақалада цифрлық дәуірдегі мәдени кодтардың трансформациясы, өнер туындысының түпнұсқалық ерекшелігін сақтау және жасанды интеллект жағдайындағы өнердің болашағы секілді өзекті мәселелер қарастырылған. Зерттеудің тәжірибелік маңызы зор. Ол отандық өнертану ғылымының теориялық базасын одан әрі байытып, визуалды шығармаларды жүйелі талдаудың тиімді ғылыми әдістемесін ұсынады.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR31715839 «Әдебиеттану мен өнертану саласындағы іргелі зерттеулер: академиялық сабақтастық пен жаңа парадигмалар» жобасын іске асыру аясында орындалды.

Түйін сөздер: мәдени код, кескіндеме, сәулет өнері, архетип, визуалды зерттеулер, семиотика, таңба, символ, жасанды интеллект, цифрлық дәуір.

М. Kelsinbek^{1*}, A. Kenjakulova², D. Sharipova³

^{1,2,3}M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹moldir_18-95@mail.ru, ²ainura8883@mail.ru, ³dilyarazam@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8614-8812, ²0000-0001-8559-6429, ³0000-0002-8432-7339

The study of cultural codes in the history and theory of fine arts and visual studies

Abstract. The article is devoted to an in-depth theoretical understanding of the concept of cultural code in the visual arts. The relevance of this topic is due to the need to clarify the theoretical foundations of the

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

М. Келсінбек, А. Кенджакулова, Д. Шарипова. Бейнелеу өнерінің тарихы мен теориясында және визуалды зерттеулерде мәдени кодты зерделеу // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 306-328. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-19>.

concept of cultural code in modern science, as well as the importance of correlating the extensive empirical material accumulated in Russian art criticism with the latest scientific approaches. The purpose of the scientific work is to systematize the basic principles of studying the cultural code in the field of art history and visual research, as well as to develop a new four-level model of its analysis. In the course of the research, an integrated approach was applied, combining semiotic, structural, and cultural-anthropological methods. The theoretical basis of the work was the works of scientists involved in the study of signs, symbols of the sign and the cultural code, including the work of Russian art historians R. Ergalieva, H. Truspekova and D. Sharipova. As the research results show, the cultural code is a communicative tool that integrates the historical aspect, the semiotic system and reception processes. Based on this, a four-level methodological model for analyzing a work of art was developed. The first level is the visual perception of the work; the second is the analysis of its artistic form and compositional structure; the third is a semiotic analysis that reveals the semantic content of the signs and symbols used; the fourth is the study of the socio-cultural context and historical background of the work. Using examples of Kazakh fine art, it is shown how the ornament, the image of a yurt and images of animals cease to be purely everyday elements and turn into a deep symbolic code of national existence. Modern methodological approaches make it possible to interpret the cultural code not as a frozen system of signs, but as a living structure that is actualized solely through the viewer's attention and interpretation. In addition, the article discusses such topical issues as the transformation of cultural codes in the digital age, the preservation of the authenticity of works of art and the prospects for the development of art in the context of the introduction of artificial intelligence. The research has significant practical value, as it enriches the theoretical base of Russian art criticism and offers an effective scientific methodology for the systematic analysis of visual works.

Acknowledgements: This work was carried out within the framework of the project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR31715839 "Fundamental Research in Literary and Art Studies: Academic Continuity and New Paradigms".

Keywords: cultural code, painting, architecture, archetype, visual research, semiotics, symbol, artificial intelligence, digital age.

М. Келсинбек^{1*}, А. Кенджакулова², Д. Шарипова³

^{1,2,3}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹moldir_18-95@mail.ru, ²ainura8883@mail.ru, ³dilyarazam@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8614-8812, ²0000-0001-8559-6429, ³0000-0002-8432-7339

Изучение культурного кода в истории и теории изобразительного искусства и визуальных исследованиях

Аннотация. Статья посвящена углубленному теоретическому осмыслению понятия культурного кода в изобразительном искусстве. Актуальность данной темы обусловлена необходимостью уточнения теоретических оснований концепции культурного кода в современной науке, а также важностью соотнесения обширного эмпирического материала, накопленного в отечественном искусствоведении, с новейшими научными подходами. Цель научной работы состоит в систематизации базовых принципов изучения культурного кода в сфере искусствоведения и визуальных исследований, а также в разработке новой четырёхуровневой модели его анализа. В ходе исследования был применён комплексный подход, сочетающий семиотические, структурные и культурно-антропологические методы. Теоретической основой работы послужили труды учёных, занимающихся исследованием знаков, символов и культурного кода, в том числе работы отечественных искусствоведов Р. Ергалиевой, Х. Труспековой и Д. Шариповой. Как показывают результаты исследования, культурный код представляет собой коммуникативное средство, интегрирующее исторический аспект, семиотическую систему и процессы рецепции. На основании этого была разработана четырёхуровневая методологическая модель анализа произведения искусства. Первый уровень – визуальное восприятие произведения; второй – анализ его художественной формы и композиционного строения; третий – семиотический анализ, раскрывающий смысловое содержание используемых знаков и символов; четвёртый – изучение социокультурного контекста и исторической подоплёки произведения. На примерах произведений казахского изобразительного искусства показано, как орнамент, образ юрты и изображения животных

перестают быть сугубо бытовыми элементами и превращаются в глубинный символический код национального бытия. Современные методологические подходы позволяют трактовать культурный код не как застывшую систему знаков, а как живую структуру, которая актуализируется исключительно через внимание и интерпретацию зрителя. Кроме того, в статье рассматриваются такие актуальные проблемы, как трансформация культурных кодов в цифровую эпоху, сохранение аутентичности произведения искусства и перспективы развития искусства в условиях внедрения искусственного интеллекта. Исследование обладает значительной практической ценностью, поскольку обогащает теоретическую базу отечественного искусствоведения и предлагает эффективную научную методику системного анализа визуальных произведений.

Благодарность: Работа выполнена в рамках реализации проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR31715839 «Фундаментальные исследования в области литературоведения и искусствоведения: академическая преемственность и новые парадигмы».

Ключевые слова: культурный код, живопись, архитектура, архетип, визуальные исследования, семиотика, символ, искусственный интеллект, цифровая эпоха.

1. Кіріспе

Мәдениетті таңбалық жүйе ретінде зерттеу – қазіргі гуманитарлық білімнің өзекті бағыты. Сондықтан «мәдени код» ұғымы пәнаралық сипат алып, семиотика, философия, мәдениеттану, әдебиеттану және өнертану салаларында кеңінен қолданылып келеді. Дегенмен, ұғымның ауқымдылығы оның бірыңғай анықтамасын қалыптастыруға кедергі жасап, әр ғылымда әркілі түсіндірілуіне әкелді. Мәселен, бейнелеу өнерін зерттеуде бұл категория әлі де жүйелі теориялық негізге ие емес, көбіне эмпирикалық сипаттау деңгейінде ғана қолданылады.

Бейнелеу өнерінің тілі бөлек – ондағы түс, пішін, композиция мен материалдың құрылымы әдеттегі сөйлеу тіліне ұқсамайды. Тіл білімінде сөз бен мағына арасындағы байланыс шартты нәрсе. Ал, кескіндеме мен мүсін өнерінде бейне мен мағына қатынасы тура ұқсастыққа, жанама белгілерге және символдық деңгейлерге бірдей негізделеді. Бұл ретте мәдени код визуалды белгілерді мағыналық тұрғыдан байытып, суретші мен көрермен арасындағы түсіністікті қалыптастырады.

Бүгінде бұл мәселеге көзқарас өзгерді. Дәстүрлі өнертану шығарманы өз алдына оқшау тұрған дүние деп білсе, қазіргі зерттеулер оны қоғамдық және мәдени қарым-қатынастың белсенді құралы ретінде қарастырады. Бұл жерде көрерменнің де орны бөлек. Өйткені, мәдени код дайын тұрған қатып қалған ұғым емес, ол шығарма мен көрерменнің сырласуынан, өзара үндесуінен туындайды. Содан да мәдени кодты түсіну үшін тек сыртқы пішінді зерттеу жеткіліксіз; өнер туындысын қабылдаудың әлеуметтік және психологиялық қырларына да үңілу қажет. Алайда, отандық өнертану ғылымында мәдени код категориясының теориялық шеңбері әлі де нақтылауды қажет етеді. Р.Ергалиева, Д.Шарипова, А. Юсупова сынды ғалымдардың зерттеулерінде ұлттық ою-өрнек, киіз үй мен зооморфтық мотивтердің өнердегі көркемдік трансформациясы мол деректер негізінде талданғанымен, бұл тұжырымдар біртұтас теориялық жүйеге біріктірілмеген. Зерттеулерде «код», «таңба» және «символ» ұғымдарының аражігі нақты ажыратылмайды, сондай-ақ мәдени кодты анықтаудың нақты әдістемесі ұсынылмай келеді. Сөйтіп, жинақталған мол эмпирикалық материал мен оның теориялық тұрғыдан пайымдалуы арасында белгілі бір алшақтық қалыптасып отыр.

Мақаланың негізгі мақсаты – осы олқылықтың орнын толтыру, яғни бейнелеу өнері мен визуалды зерттеулердегі «мәдени код» ұғымын теориялық тұрғыдан жүйелеп, оны талдаудың тиімді үлгісін ұсыну. Бұл ретте мәдени кодтың табиғатын, құрылымдық деңгейлерін және өнер туындысындағы қызметін айқындау көзделеді.

Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер айқындалды:

- Семиотика, құрылымдық антропология және постструктурализм бағыттарына сүйене отырып, бейнелеу өнеріндегі «код» ұғымының теориялық дамуын қарастыру;
- Отандық гуманитарлық ғылымда мәдени кодтың зерттелу деңгейіне шолу жасап, өнертану саласындағы теориялық кемшіліктерді көрсету;
- Мәдени кодты талдаудың төрт деңгейлі үлгісін ұсыну және оның әдістемелік негізін дәлелдеу;
- Цифрлық дәуірде мәдени кодтың өзгеру бағыттарын анықтау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы бейнелеу өнері мен визуалды зерттеулер аясында мәдени кодты талдаудың кешенді әдістемесін жүйелеумен сипатталады. Төрт деңгейлі үлгі (перцептивті, көркемдік-пішіндік, бейнелі-символдық, мәнмәтіндік) отандық өнертану ғылымында бұрыннан қалыптасқан тәсілдерді біртұтас бағытқа біріктіруді көздейді. Бұл тәсіл мәдени кодты сыртқы таңбалардың жиынтығы ретінде ғана емес, тарихи мәнмәтін, визуалды тіл мен көрерменнің пайымдауын қамтитын динамикалық жүйе ретінде қарастыруға жол ашады. Сонымен қатар, жұмыста визуалды антропологиядағы «визуалды сауаттылық» пен «визуалды тәжірибе» ұғымдары мәдени кодты талдауға алғаш рет бейімделіп отыр.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Бұл мақалада «мәдени код» ұғымының теориялық мәні мен оның қазіргі өнертану ғылымындағы орны қарастырылады. Зерттеу жұмысында ең алдымен бейнелеу өнері мен визуалды саладағы мәдени кодтың ғылыми мағынасы сипатталады. Содан соң Қазақстанның гуманитарлық ғылымындағы, соның ішінде өнертану ғылымындағы бұл ұғымның қолданылу деңгейі, зерттеу әдістері мен бар теориялық олқылықтардың ғылымға тигізер әсері сараланады. Аталған міндеттерді орындау үшін арнайы ғылыми әдістер кешені пайдаланылды.

Бұл мәселелерді шешу үшін өнер туындыларын жан-жақты талдауға көмектесетін тиімді әдістер қолданылады. Зерттеудің соңында ғаламтор мен цифрлық ортада мәдени белгілердің қалай өзгеріп жатқаны анықталады. Сондай-ақ, жаңа технологиялардың біз көріп жүрген бейнелер мен белгілердің мән-мағынасын қалай өзгертіп жатқанына баға беріледі.

Зерттеудің негізгі болжамы бойынша, бейнелеу өнеріндегі мәдени кодты тек таңба немесе дайын символ деп шектемей, оның пайда болуының тарихи кезеңін, визуалды тілі мен көрермен көзқарасын түйістіретін тірі қарым-қатынас құралы ретінде тану маңызды. Егер мәдени код ұғымын шығарма мен көрерменнің үйлесімінен туындайтын ашық жүйе ретінде түсінсек, бұл тәсіл ұлттық болмысты сақтау мен оны заманға сай жаңғыртудың тиімді жолына айналады. Сонымен қатар,

бүгінгі цифрлық технологиялар мәдени кодтың қолданыс аясын кеңейтіп, оған жаңа мағыналық реңктер берумен бірге, өнер туындысының түпнұсқалық сипаты мен оның өзіне тән шынайы болмысын («аурасын») жаңаша зерделеуді талап етеді.

Зерттеудің әдістемелік негізі мәдени кодтың күрделі табиғатын жан-жақты ашатын өзара байланысты тәсілдерден тұрады. Оның ішінде семиотикалық әдіс мәдени кодты таңбалық жүйенің құрамдас бөлігі ретінде зерделеуге негіз болды. Зерттеу жұмысында Пирс пен Соссюр жіктемелері басшылыққа алынып, таңбаның бейнелік, индекстік және символдық деңгейлерінің өнер туындысындағы өзара ұштасу сипаты талданды. Бұл ретте визуалды белгілердің мәдени мәнге ие болу жолдары нақтыланды.

Мәдени кодты біртұтас жүйе ретінде зерделеп, оның ішкі деңгейлерін ажыратуда құрылымдық-функционалдық талдаудың көмегі зор болды. Бұл ретте Лотманның «екінші деңгейлі модельдеуші жүйелер» (Лотман, 2023: 8) және Леви-Стростың мифтік құрылымдар туралы ойлары негізге алынып, мәдени кодтың тілдік және бейнелік жүйелермен ұқсастықтары мен айырмашылықтары сараланды.

Өнер туындыларын өзіндік бір көркем мәтін ретінде түсіндіру және олардың астарлы мағыналық қабаттарын ашу үшін герменевтикалық тәсіл тиімді болды. Бұл бағыт Эконың «ашық шығарма» теориясымен ұштаса отырып, мәдени кодтың мағыналық икемділігін және көрерменнің сол мағынаны қабылдаудағы белсенді рөлін айқындап берді.

Визуалды-антропологиялық талдау мәдени кодты тек шығарманың ішкі құрылымымен шектемей, көрерменнің күнделікті өмірі мен туындыны түсіну деңгейі (визуалды сауаттылығы) тұрғысынан зерттеуге көмектесті. Бұл тәсіл мәдени кодты бір орында тұрып қалған қатып қалған ұғым емес, көрерменнің қабылдауына қарай үнемі өзгеріп, жаңарып отыратын тірі жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Батыс пен шығыс (соның ішінде қазақ) мәдениетіндегі кеңістікті қабылдау ерекшеліктерін салыстыру үшін салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Осының нәтижесінде түрлі халықтардың мәдениеттеріндегі өнерді түсіну кодтарының айырмашылықтары айқындалып, сызықтық және панорамалық бейнелеу үлгілерінің өнер тіліне тигізген әсері нақтыланды. Зерттеу барысында жинақталған мәліметтер теориялық модельдеу әдісі арқылы жүйеленіп, мәдени кодты талдаудың төрт деңгейлі үлгісі жасалды. Сондай-ақ, оның әр қабатының өзара байланысы мен иерархиялық құрылымы нақтыланды.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеудің материалы ретінде бейнелеу өнеріндегі мәдени код мәселесіне арналған философиялық, семиотикалық, мәдениеттанулық және өнертанулық еңбектер қолданылды. Барлық пайдаланылған әдебиеттер бірнеше негізгі топқа жіктелді. Бірінші санатты мәдени кодтың теориялық негізін қалаған классикалық семиотикалық және философиялық зерттеулер құрады. Олардың қатарына Ф. де Соссюрдің, Ч.С. Пирстің, Ю.М. Лотманның, У.Эконың және В.Беньяминнің іргелі еңбектерін жатқызуға болады. Екінші топқа мәдени кодтың ұйымдастырылу

тетіктерін және таралу жолдарын қарастырған К.Леви-Строс, Р.Барт пен М.Фуконың зерттеулері кірді.

Ұлттық контексті айқындайтын отандық ғалымдардың еңбектері зерттеудегі ең ауқымды бөлікті құрайды. Фольклортану мен мифология саласында С.А. Қасқабасов, Б. Әзібаева, А. Жақсылықов, Е. Тұрсынов, С. Қондыбай, З. Ахметжанова және А. Қодардың ізденістері негізге алынды. Әдебиеттану бағытында М.В. Румянцеваның биоморфтық және заттық кодтарды қарастыратын жұмыстары ескерілді. Мәдениеттану саласында С. Ақатаев, Қ. Нұрланова, А. Досымбаеваның, сондай-ақ мәдени кодтың көпдеңгейлі құрылымын ұсынған С.Ш. Аязбекованың зерттеулері маңызға ие болды. Ұлттық мәдениеттің символдық және рәсімдік ерекшеліктері Ж.Н. Шайғозова, А.Наурызбаева, С.К. Жүнісов және Г.Т. Жұмасейітованың еңбектерінде көрініс тапқан.

Өнертану саласы бойынша Р.А. Ергалиеваның XX ғасырдағы Қазақстан кескіндемесіндегі эпостық негіз бен ою-өрнек трансформациясына қатысты тұжырымдамалары, Д.С. Шарипованың «дала», «киіз үй», «тау» кодтарына жасаған талдаулары және А.К. Юсупованың 1990 жылдардағы ұлттық құндылықтардың жаңғыруы туралы еңбектері зерделенді. Сәулет өнеріндегі мәдени код мәселесі Х.Х. Труспекованың мақалаларында, ал киіз үй бейнесінің иконографиялық ерекшелігі М. Келсінбек пен Д.С. Шарипованың бірлескен зерттеуінде қарастырылған. Қосымша әдіснамалық тірек ретінде Т.В. Вдовина мен Е.Н. Полудованың визуалды зерттеулер саласындағы жұмыстары қолданылды. Отандық жарияланымдардың басым болуы зерттеудің Қазақстанның мәдени кеңістігіне бағытталғанын көрсетеді. Дереккөздерді таңдау олардың мәдени кодтың табиғаты мен өнердегі қызметін түсіндірудегі маңыздылығына негізделді.

3. Талқылау

Ғылыми мақалада бейнелеу өнеріндегі мәдени код мәселесі теориялық тұрғыдан зерделеніп, оның отандық гуманитарлық ғылымдардағы зерттелу деңгейіне талдау жасалды. Алынған нәтижелер мен ғылыми тұжырымдарды бұған дейінгі еңбектермен салыстыра отырып, бірқатар маңызды мәселелерді талқылау қажеттігі туындайды. Зерттеудің негізгі нәтижелерінің бірі ретінде бейнелеу өнеріндегі мәдени кодты талдаудың төрт деңгейлі үлгісі ұсынылды. Бұл жүйе перцептивтік, көркемдік-пішіндік, бейнелі-символдық және мәнмәтіндік деңгейлерді қамтиды. Ұсынылған үлгінің теориялық негізі ретінде Ю.М. Лотманның «екінші деңгейлі модельдеуші жүйелер» тұжырымдамасы алынды. Ғалымның пайымдауынша, өнер табиғи тілдің негізінде құрылатын екінші деңгейлі тіл болып табылады (Константинов, 2016: 131). Осы тұрғыдан алғанда, біздің зерттеу жұмысымыздағы төрт деңгейлі үлгі Лотман теориясын бейнелеу өнерінің визуалды ерекшелігіне бейімдей отырып, оның құрылымдық деңгейлерін нақтылай түседі. Егер Лотман өнерді жалпы қарым-қатынас үшін қажет құрылым ретінде қарастырса, бұл үлгі көрерменнің туындымен алғашқы танысу сәтінен бастап мәнмәтіндік мағынасына дейінгі барлық кезеңдерін жүйелі түрде сипаттайды.

Зерттеу барысында мәдени кодты айқындаудың бірнеше ғылыми бағыттары (антропологиялық, семиотикалық-құрылымдық, әлеуметтанулық және өнертанулық тәсілдер) сараланды. Бұл әдіснамалық бағыттарды өзара салыстыру нәтижесінде олардың әрқайсысына тән өзіндік артықшылықтары мен шектеулері анықталды. К.Г. Юнг іліміне негізделген антропологиялық тәсіл мәдени кодты ұжымдық бейсаналық деңгейіндегі әмбебап архетиптік құрылымдар ретінде қарастырса, Р. Барт, К. Леви-Стросс, М.Фуко еңбектеріндегі семиотикалық-құрылымдық бағыт оны мәдени ұғымдардың белгілі бір жүйесі ретінде түсіндіреді. Осы ретте әлеуметтанулық тәсіл кодтың этностық бірегейлікті қалыптастырудағы рөліне назар аударса, өнертанулық амал оның визуалды табиғаты мен пішіндік ерекшелігіне басымдық береді. Тәжірибе көрсеткендей, аталған тәсілдердің ешқайсысы жеке алғанда бейнелеу өнеріндегі мәдени кодтың күрделі табиғатын толық қамти алмайды, сондықтан мақалада өнердің визуалды-семиотикалық сипатын біріктіретін жаңа анықтама ұсынылды. Бұл тұжырымдама бойынша мәдени код тарихи мәнмәтін, семиотикалық құрылым және перцептивтік акт, яғни көрерменнің қабылдауы мен интерпретациялау қабілеті сияқты үш іргелі факторды байланыстыратын ашық қарым-қатынас механизмі ретінде сипатталады.

Отандық ғылымда «мәдени код» ұғымының әртүрлі деңгейде зерделенгендігін айқындау арқылы зерттеудің тағы бір маңызды нәтижесіне қол жеткізілді. Бүгінгі таңда бұл термин фольклортану мен әдебиеттану салаларында жүйелі әрі терең талданған. Мәселен, С.А. Қасқабасов, Б. Әзібаева, А. Жақсылықов, Е. Тұрсынов, С. Қондыбай, З. Ахметжанова және А. Қодар сияқты ғалымдар өз еңбектерінде қазақ дүниетанымының мифологиялық және фольклорлық негіздерін жан-жақты ашса, М.В. Румянцева мәдени кодтың көпдеңгейлі құрылымын сипаттап, оның ішіндегі биоморфтық және заттық кодтардың атқаратын қызметін көрсетті (Румянцева, 2020: 91). Сонымен қатар мәдениеттану бағытында С. Ақатаев, Қ. Нұрланова, А. Досымбаева, С.Ш. Аязбекова, Ж.Н. Шайғозова, А. Наурызбаева, С.К. Жүнісов пен Г.Т. Жұмасейітованың зерттеулерінде бұл ұғым ұлттық болмыстың терең қабаттарын тану құралы ретінде нәтижелі қолданылып келеді, ал өнертану саласында бұл мәселе көбіне нақты көркемдік материалдарды талдау мен ұлттық бейнелеу өнерінің іс-тәжірибелік қырларын зерттеу тұрғысынан қарастырылады.

Зерттеудің нәтижелері цифрлық технологиялар дәуіріндегі мәдени кодтың трансформациясы мәселесін де айқындады. В. Беньяминнің техника мен технологияның дамыған дәуірінде өнер туындысының өзіндік бірегейлігі мен қасиетінің, яғни аурасының жоғалуы туралы теориясы бүгінгі цифрлық үдерістер жағдайында жаңаша мағынаға ие болып отыр (Беньямин, 1996). Ғаламтор, жасанды интеллект және блокчейн технологиялары мәдени кодтың таралу жолдары мен қабылдану тәсілдерін түбегейлі өзгертті. Бір жағынан, ұлттық мәдени белгілердің қолжетімділігі артып, оларды әлемдік цифрлық кеңістікке интеграциялау мүмкіндігі кеңейсе, екінші жағынан, генеративті технологиялардың дамуы мәдени кодтың тек сыртқы пішіні ғана көшіріліп, ішкі терең мазмұнынан айырылу қаупін туғызады.

Бұл өзекті мәселе отандық өнертану ғылымында әлі де болса толық зерделене қоймағандықтан, болашақ ізденістердің маңызды бағытына айналмақ.

4. Зерттеу нәтижесі

Бейнелеу өнері қарым-қатынастың ерекше құралы ретінде танылады. Филология ғылымында әрбір сөз белгілі бір мағынаға ие болса, кескіндеме, мүсін және графикада бейнелер терең ой мен сезімді жеткізеді. Бұл бейнелердің мағынасы мәнмәтінге байланысты үнемі өзгеріп отырады. Осы өнер түрлеріндегі мәдени кодтың қызметін түсіну үшін, алдымен туындының семиотикалық, яғни таңбалық сипатын айқындау қажет. Басты мәселе – кенеп бетіне түсірілген немесе әртүрлі материалдан жасалған өнер туындыларының көрерменге сол мән-мағынаны қандай жолмен жеткізетіндігінде. Бұл сұраққа жауап беру үшін «таңба» мен «бейне» ұғымдарының аражігін ажыратып алу керек.

Дәстүрлі семиотикада таңба белгілі бір заттың не ұғымның орнын басушы ретінде түсіндіріледі. Алайда, туындыдағы көркемдік бейне тек қана алмастыру қызметін атқармайды. Ол пішін мен мазмұнның ажырамас бірлігінен тұратын күрделі құбылыс. Швейцариялық лингвист Фердинанд де Соссюр «Жалпы лингвистика курсы» атты еңбегінде таңбаны «белгілеуші мен белгіленушінің бірлігі» ретінде қарастырады (Соссюр, 2004: 100). Көркем шығармашылық тұрғысынан алғанда, бұл бірлік мүлдем басқаша сипатқа ие болады. Табиғи тілде сөз бен заттың арасындағы байланыс шартты әрі салыстырмалы болса, бейнелеу өнерінде жағдай өзгеше. Мәселен, америкалық философ Чарльз Сандерс Пирс «таңба» сөзін қабылдауға қолжетімді нысанды белгілеу үшін қолданады (Пирс, 2000: 178). Пирстің ойынша, таңбаның иконалық (объектіге тікелей ұқсас), индекстік (объектіге нұсқайтын) және символдық (объектімен мәдени байланысы бар) түрлері кездеседі. Көркем бейне дәл осы иконалық немесе индекстік деңгейден символдық деңгейге ауысқан сәтте пайда болады. Дәл осы өтпелі кезеңде өнер туындысының пішіні көпмағыналы терең мазмұнды тасымалдаушыға айналады.

Юрий Михайлович Лотманның «екінші деңгейлі модельдеуші жүйелер» тұжырымдамасы қарастырылып отырған мәселені түсінуде ерекше маңызға ие. Оның пайымдауынша, өнер – табиғи тілдің (бірінші деңгейлі модельдеуші жүйенің) негізінде құрылатын «екінші тіл». Ғалым тілді үш түрге бөледі: а) табиғи тілдер (орыс, француз, эстон, чех тілдері); ә) жасанды тілдер (ғылым тілдері, метатілдер, шартты белгілер тілдері); б) екінші деңгейлі тілдер (екінші деңгейлі модельдеуші жүйелер) – табиғи тілдік деңгейдің үстіне құрылатын коммуникациялық құрылымдар (миф, дін). Өнер осы үшінші санатқа жатады (Константинов, 2016: 131). Бұл тұрғыдан алғанда, бейнелеу өнерінің туындысы жай ғана өздігінен әрекет ететін нысан емес, керісінше, «әр алуан кодтарды сақтайтын, қабылдаған ақпаратты өзгерте алатын және жаңа мағыналар тудыруға қауқарлы күрделі құрылғы» болып табылады. Демек, көркем мәтін шындықты жай ғана қайталамайды, оның өзіндік мағына тудыру тәсілі бар.

Егер осы ойды жалғастыратын болсақ, қарапайым таңбадан толыққанды көркем бейнеге өту үдерісін оны қабылдаушы субъектісіз (көрерменсіз) елестету мүмкін емес. Бұл ретте итальяндық ғалым Умберто Эконың «ашық шығарма» теориясына сүйенген жөн. Эко эстетикалық хабарламаның икемді белгілер жүйесін

қолданатынын және оның көрерменді бірлесіп шығармашылықпен айналысуға шақыратынын айтады. Себебі, көркем мәтін тастан жасалған өзгермейтін объект емес, ол көрерменге кең ой өрісін сыйлайды. Алайда, бұл мүмкіндіктер туындының өз құрылымымен шектеледі. «Шығарманы әртүрлі түсінуге болады, өйткені оның мағынасы бір арнамен шектелмеген. Ондағы көпжақты белгілер оқырманға еркіндік береді. Осының арқасында әрбір адам туындыдан үнемі жаңа мағына іздеп, оны өзінше қабылдайды» (Эко, 2004: 171).

«Код» терминінің таралу тарихы көбіне техникалық және ақпараттық ғылымдармен байланыстырылады. Бастапқыда ол ақпаратты жеткізу, өңдеу және сақтауға арналған шартты белгілер жүйесі ретінде түсінілді. Бұл мағынада код хабарламаның нақты әрі бізмәнді болуын қамтамасыз етті. Алайда, XX ғасырдың ортасынан бастап бұл термин гуманитарлық ғылымдарға ауысып, оның мағынасы айтарлықтай кеңейді. Гуманитарлық салаға «код» ұғымы семиотика, мәдениеттану, философия және тіл білімі арқылы еніп, бұл ғылымдардың әрқайсысында өзіндік жаңа мағыналық реңктерге ие болды.

Кодты тек ақпаратты шифрлаудың қатып қалған алгоритмі ретінде қарастыру қазіргі заманда өте тар көзқарас болып табылады. Егер техникада код кез келген түсініксіздікті жоюға тырысса, мәдениетте, керісінше, көпмағыналылық оның негізгі сипатына айналады. Бұл бағытта Ю.М. Лотман бастаған Тарту-Мәскеу семиотикалық мектебі өкілдерінің қосқан үлесі зор. Ғалым «тіл — бұл код пен оның тарихының қосындысы. Коммуникацияны осылай түсінудің өзінде іргелі тұжырымдар жатыр» деп пайымдайды (Лотман, 1970: 15). Мәдениет кодтар, мәтіндер және таңбалар жүйесі ретінде қарастырылды. Кез келген нысан (тіл, ғұрып, өнер туындысы) мағынаға ие болып, мәнін ашып оқуды қажет етеді.

Клод Леви-Стросс негізін қалаған құрылымдық бағытта мәдени кодтар ойлау жүйесін реттейтін логикалық пішіндер ретінде сипатталады. «...егер белгілі бір этнографиялық жиынтықтың өзгелерден елеулі айырмашылығы болса, біз оны мәдениет деп атаймыз» (Леви-Стросс, 1985: 263). Леви-Стросс тіпті ертедегі қоғамдардың өзінде әлеуметтік қарым-қатынастар символдық жүйеге бағынатынын және тотемдік түсініктер қоғамдағы жіктелу тетігі болып табылатынын көрсетті.

Ролан Барт бұл бағытты одан әрі дамыта отырып, мәдени кодты мәтінді ұйымдастыратын негізгі құралдың бірі ретінде түсіндірді. Оның пайымдауынша, мәдени код ұжымдық білім мен даналықты танытады. Сондықтан кез келген ғылыми, діни, адамгершіліктік немесе күнделікті тұрмыстық мәтін осы кодқа сүйенеді. Ол тілдің жай ғана бейтарап қарым-қатынас құралы емес, әлеуметтік-мәдени мағыналар мен құндылықтар жинақталған идеологиялық құрылым екенін баса айтты. «Барт мәтіннің өзегіне айналып, оған негіз болатын «адам білімінің кодын» (тарихи, философиялық, психологиялық, әдеби және т.б.) арнайы «мәдени» код деп атайды. Бұл ретте ол кез келген кодтың мәдени сипатқа ие екенін және оның күнделікті санаға сіңген стереотиптер жиынтығынан құралатынын көрсетеді» (Полякова, 2013: 164). Ал У. Эко кодты белгілер жүйесі мен мағыналық блоктарды өзара байланыстыратын және белгілі бір ережелерге бағынатын «коммуникативтік келісімдер жүйесі» ретінде қарастырды. Эконьң пайымдауынша, әртүрлі әлеуметтік топтар өздерінің

идеологиялық ұстанымдарына сай бір хабарламаны әртекті қабылдайды. Осы көзқарас кейіннен визуалды өнерді талдауда көрерменнің мәртебесін жаңа шыңға шығарды.

Постструктурализм шеңберінде «код» ұғымы бұдан да тереңірек зерттелді. Мишель Фуко кодтарды мәдениет тілін, қабылдау жүйесі мен құндылықтарын реттейтін негізгі құрылымдармен («эпистемалармен») байланыстырды. Өз кезегінде Жак Деррида мағынаның таусылмайтын табиғатын және оның белгілердің шексіз алмасуы барысында үнемі түрленіп, жаңа сипатқа ие болатынын көрсетті. Осылайша, гуманитарлық ғылымда «код» мәдени көпмәнділікке ие болып, өнер туындысын талдаудың жаңа көкжиектерін ашты. Қазіргі заманда мәдени код дайын санат емес. Ол тарихи мәтін, символдық құрылымдар және көрерменнің көзқарасы тоғысқан жерде қызмет ететін қарым-қатынас тәсілі ретінде қарастырылады. Міне, осы ғылыми тұжырымдар бейнелеу өнерін күрделі таңбалар жүйесі ретінде зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл жүйеде мәдени кодтар өнер туындысы мен көрерменді өзара байланыстыратын басты дәнекер қызметін атқарады.

Қазақстан мәдениетіне қатысты сыни еңбектерде «мәдени код» ұғымының теориялық табиғаты нақтыланбай, ол шығармашылық ерекшеліктерді жалпылама сипаттайтын құрал ретінде ғана пайдаланылып келеді. Бүгінгі отандық ғылымның пәнаралық сипаты бұл санатты жаңа қырынан анықтауды қажет етеді. Бұл бағыттағы іргелі ізденістер аталған ұғымның мазмұнын байытып, қазіргі көркемдік үрдістерді жан-жақты талдауға мүмкіндік береді.

Қазіргі гуманитарлық білім жүйесінде «мәдени код» ұғымын айқындаудың бірнеше негізгі бағыты қалыптасты. Соның алғашқысы – антропологиялық тәсіл. Бұл бағыт мәдени кодты ұжымдық бейсаналық негізіндегі әмбебап архетиптік құрылымдар жиынтығы ретінде қарастырады. К.Г. Юнг іліміне сүйенетін бұл тәсілде ұжымдық бейсана дегеніміз – бүкіл адамзатқа ортақ ішкі түйсік пен естеліктер қоры. Ол әрбір адамның бойында бар (Юнг, 2020: 8).

Екінші, семиотикалық-құрылымдық бағыт мәдени кодты мәдениет аясындағы таңбалардың пайда болуы мен оларды түсіну амалдарының жиынтығы деп біледі. Зерттеушілердің тұжырымдауынша, мәдени код – сан алуан таңбалық жүйелер арқылы қоғамдық нормаларды, құндылықтар мен мінез-құлық үлгілерін тарататын мәдени мағыналар жүйесі. Р. Барт, К. Леви-Стросс, М.Фуко сынды ғалымдар мәдени кодтың жұмыс істеу механизмдерін әртүрлі аспектілерде зерттеп, оның қоғамдық сананы қалыптастырудағы рөлін айқындады. Мишель Фуко кодтарды «эпистема» ұғымымен байланыстырады. Оның пайымдауынша, эпистемалар – нақты бір тарихи кезеңдегі мәдениет тілін, таным-қабылдауын, өзара алмасу мен құндылықтар жүйесін реттеп отыратын негізгі құрылымдар болып табылады. Бұл тұрғыдан алғанда, эпистема «тарихи априори», «білім кеңістігі» және «эпистемологиялық диспозиция» ретінде сипатталады» (Бокарева 2019: 7).

Өз кезегінде элеуметтанулық бағыт мәдени кодтың элеуметтік ортамен және бірегейлікпен байланысын алдыңғы орынға қояды. Бұл бағыт аясында мәдени код адамның белгілі бір ұлтқа, этносқа немесе мәдени қауымдастыққа жататындығы туралы ақпарат сақталған «терең құрылым» ретінде қарастырылады. Ал, арнайы

зерделеуді қажет ететін өнертанулық тәсіл кодтың визуалды табиғатына басымдық береді. Бұл бағыт аясында мәдени код белгілі бір дәуірдің немесе ағымның стилін айқындайтын визуалды тіл элементтері ретінде түсіндіріледі. Қалыптасқан ғылыми бағыттардың өзіндік артықшылықтары бар болғанымен, кемшіліктері де жоқ емес. Сондықтан, бейнелеу өнерін визуалды-семиотикалық жүйе ретінде қарастыратын, оның құрылымдық және мазмұндық ерекшеліктерін тұтас қамтитын жаңа анықтаманы ұсыну қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыдан алғанда, бейнелеу өнеріндегі мәдени кодты таңбалық жүйенің символдық деңгейінде қызмет ететін, өнерді эстетикалық тұрғыда қабылдау үдерісінде мағыналық құрылымдарды өзектендіретін, визуалды белгілердің (форма, түс, композиция) тарихи қалыптасқан әрі әлеуметтік тұрғыдан бекітілген құрылымы ретінде анықтаған жөн. Себебі, мәдени код үш іргелі факторды біріктіретін ашық қарым-қатынас механизмі. Тарихи контекст, семиотикалық құрылым және перцептивтік акт (көрерменнің интерпретациялау қабілеті) өзара әрекеттесіп, бейнелеу өнері туындысының мағыналық өрісін үнемі жаңартып отырады.

«Мәдени код» ұғымының бейнелеу өнеріндегі рөлін түсіну үшін, оның Қазақстанның өзге гуманитарлық ғылымдарында зерттелу деңгейіне талдау жасау маңызды. Қазіргі таңда бұл тұжырымдама фольклортану, әдебиеттану және мәдениеттану аясында кеңінен қарастырылып келеді. Өз кезегінде, отандық өнертану саласында зерттеу материалдарының көптігіне қарамастан, аталған мәселені теориялық тұрғыдан пайымдау жағы әлі де тереңдетуді қажет етеді.

Қазақстанда «мәдени код» фольклор мен көркем әдебиет материалдары негізінде барынша жүйелі әрі терең зерттелді. С.А. Қасқабасов, Б. Әзібаева, А. Жақсылықов, Е. Тұрсынов, С. Қондыбай, З. Ахметжанова және А. Қодар сияқты ғалымдардың еңбектерінде қазақ дүниетанымының мифологиялық және фольклорлық негіздері терең зерделенді. Ғалымдар қазақтың дәстүрлі мәдениеті тұрақты екіұдай оппозициялар (өмір – өлім, өзгенікі – өзінікі, жоғары – төмен) жүйесіне, сондай-ақ ұжымдық бейсаналық кодтары ретінде қарастыруға болатын архетиптік бейнелерге негізделетінін дәлелдеді. Фольклортанушылар көшпелі сана үшін жануарлар (зооморфтық) және табиғат кодтарының түпнегізгі мәнге ие екенін айқындап берді. Бұл жүйеде жануарлар әлемі мен табиғат құбылыстары жай ғана фон емес, мәдени мағына тудыру үдерісінің белсенді қатысушылары ретінде көрінеді.

Аталған мәселені жүйелеуге М.В. Румянцева елеулі үлес қосты. Оның қазақ көркем әдебиеті материалдары негізіндегі ізденістерінде мәдени код көпдеңгейлі құрылым ретінде айқындалады. Ғалым биоморфтық және заттық кодтарды зерделей келе, олардың мәтін кеңістігін ұйымдастырудағы және этникалық мағыналарды жеткізудегі функционалдық рөлін ашып көрсетеді. Румянцеваның пайымдауынша, «мәдени кодтар арасындағы белгілердің ауысуы тілдік деңгейде метафора, метонимия, фразеологизм және бейнелі салыстырулар сияқты екіншілік атауларды тудырады. Метафоралық салыстырулар қоршаған ортаның әртүрлі санаттарын өзара байланыстыра отырып, әлем туралы жаңа білім мен түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді» (Румянцева 2020: 91). Осылайша, отандық фольклортану мен әдебиеттану ғылымы мәдени кодтарды анықтау мен оларды интерпретациялауда ауқымды әдістемелік тәжірибе жинақтады.

Мәдени код ұғымы қазақстандық мәдениеттануда дәстүрлі құндылықтар мен қазіргі заманғы жаңашыл үрдістерді зерттеу барысында қолданысқа енді. Мұнда бұл санат жекелеген мәтіндерді егжей-тегжейлі талдау үшін емес, негізінен ұлттық дүниетанымның терең қабаттарын сипаттау үшін пайдаланылады. С. Ақатаев, Қ. Нұрланова және А. Досымбаеваның зерттеулерінде мәдени код қазақ мәдениетінің бірегейлігін сақтайтын тұрақты мағыналар жиынтығы деп түсіндіріледі. Авторлар бұл концепцияны космогониялық түсініктер, кеңістік пен уақыт өлшемдері, салт-дәстүрлер мен туыстық байланыстар жүйесі тұрғысынан талдайды.

С.Ш. Аязбекованың зерттеулерінде қазақтың мәдени коды онтологиялық, семиотикалық, аксиологиялық және праксеологиялық (іс-әрекеттік) деңгейлерді қамтитын күрделі құрылым ретінде айқындалады. Мұндай көпөлшемді үлгі мәдени кодты символдардың механикалық жиынтығы емес, қоғам тынысы мен шығармашылық тәжірибені реттейтін іргелі тетік ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Ж.Н. Шайғозова мен А. Наурызбаева өз еңбектерінде ұлттық мәдениеттің символдық мағыналарын зерделей келе, код арқылы түпнегізгі құндылықтардың трансформациялану және жеткізілу заңдылықтарын айқындайды. «Семиотикалық тұрғыдан қарасак, туындының материалы, түсі мен құрылымы сияқты әрбір бөлшегі мәдени мағыналарды жеткізетін таңбалық құрал ретінде қызмет етеді» (Хазбулатов 2024: 9). Өз кезегінде С.К. Жүнісов пен Г.Т. Жұмасейітова мәдениеттің архаикалық қабаттарына үніліп, ежелгі мәдени кодтың құрылымдық элементтері ретінде бақсылық сарындарды бөліп көрсетеді. Авторлар бақсылық мотивтердің отандық өнерде сан алуан көркемдік пішіндерде мезгіл-мезгіл жаңғырып отыратын терең архетиптік негіз ретінде сақталғанын негіздейді.

Мәдениеттанулық тәсіл мәдени кодты жүйе құраушы басты санат ретінде пайымдауға негіз қалады. Бұл қадам өнертану ғылымын туындылардағы этникалық мотивтерді үстірт тіркеумен шектелмей, олардың шығарма құрылымындағы функционалдық рөлін айқындауға бағыттайды. Әдебиеттану мен мәдениеттану салаларымен салыстырғанда, отандық өнертану ғылымында мәдени код санаты негізінен эмпирикалық деңгейде қарастырылады. Мұндағы ізденістердің өзегі бейнелеу өнері мен сәулет туындыларындағы «ұлттық», «этникалық» немесе «архетиптік» белгілерді анықтау мен сипаттауға бағытталған. Қазақстан бейнелеу өнерінің қалыптасуы мен дамуындағы этникалық кодтар жүйесі Р.А. Ергалиева жетекшілік еткен ғылыми жобалар аясында және автордың отандық өнердегі тәуелсіздік идеяларының орнығуын зерделейтін іргелі еңбектерінде жан-жақты қарастырылған (Ергалиева 2011: 9).

Бейнелеу өнері кеңістігінде бұл мәселені терең зерделеген ғалым қазақстандық суретшілердің XX ғасырдағы шығармашылығына тән дәстүрлі сананың тұрақты этникалық коды ретінде «эпостық негіз» тұжырымдамасын ұсынады. Р.А. Ергалиева өз еңбектерінде ұлттық ою-өрнектің заманауи кескіндемедегі трансформациясына ерекше мән береді. Ол өрнекті қолданудың абстрактілі, колористік және шынайы бағытын жіктейді. Зерттеуші ою-өрнектің тар этникалық шеңберден шығып, әмбебап көркемдік кодқа айналу үдерісін айқындайды, бұл бүгінгі өнердің даму тенденцияларын саралауда ерекше орын алады. «Ою-өрнектің ұлттық бірегейлікті

айқындаушы белгіден біртіндеп жалпыадамзаттық (әмбебап) мәдени код деңгейіне көтерілу үдерісі байқалады» (Ергалиева, 2017: 40).

Өз кезегінде Д.С. Шарипова қазақстандық кескіндеме өнеріндегі көркемдік әлем бейнесін қалыптастыратын іргелі кеңістік тұжырымдамаларына жүйелі талдау жасайды. Ол «дала», «киіз үй», «тау» сияқты кодтарды зерделей отырып, олардың әлеуметтік-мәдени контекстпен байланысын және уақыт ағымындағы трансформациясын ашып көрсетеді. Ал, А.К. Юсупова 1990 жылдардағы өнер үдерісіне назар аударып, бұл кезеңдегі рухани-ұлттық құндылықтардың қайта жаңғыруын және суретшілердің трансформацияланған архетиптер мен көне тотемдік символдарға бет бұру заңдылықтарын айқындайды. А.К. Юсупова 1990 жылдардағы өнердің басты өзегі ретінде рухани-ұлттық құндылықтардың қайта жаңғыруын атайды. Зерттеушінің пайымдауынша, бұл үдеріс суретшілердің өзіндік көркемдік пайымын архетиптермен, көне тотемдік белгілермен және сакральды культтердің трансформациялануымен ұштастырып, кенеп бетін мистикалық қуатпен толтыруы арқылы көрініс табады (Юсупова, 2009: 75).

Нақты бір мәдени кодты зерттеудің айқын мысалы ретінде М. Келсінбек пен Д.С. Шарипованың кескіндемедегі киіз үй бейнесіне арналған еңбегін атауға болады. Авторлар бұл бейненің этнографиялық зат деңгейінен ұлттық бірегейлік символына дейін эволюцияланып, отандық және әлемдік аудиторияға бірдей пайымдалатын іргелі иконографиялық кодқа айналғанын негіздейді. Сәулет өнеріндегі мәдени кодтар мәселесі Х.Х. Труспекованың қазіргі Қазақстан сәулет өнеріне арналған ұжымдық монографияларында қарастырылған. Өз еңбектерінде Х.Х. Труспекова Қазақстан мәдениетінің қазіргі контекстінің қалыптасуына ықпал еткен жағдайларға да сипаттама берген. Ғалымның айтуынша, өткен дәуірдің стилистикалық бейнесі туындының концептуалды мақсатына сай соцреализм, неоимпрессионизм, символизм және примитивизм көркемдік тәжірибелеріне сүйене отырып айқындалады (Труспекова 2021: 249).

Х.Х. Труспекова ұлттық мәдени кодтардың маңызын Астана қаласының концепциясы мен оның негізгі ғимараттарын жобалау үдерісі арқылы ашып көрсетеді. Оның пайымдауында, «көптеген ғимараттардың архитектурасы қазіргі заманғы урбанизмдегі интернационалды стильге толық сәйкес болғанымен», бас қала сәулетіндегі «күмбездер мен цилиндрлік конструкциялардың кеңінен пайдаланылуы» басты ұлттық белгілердің бірі болып табылады («Лазурный квартал», «Сезам» кешендері).

XXI ғасырдағы Қазақстан сәулет өнеріндегі стильдік ізденістердің күрделі үдерістерін саралай келе, зерттеуші жаңа бағыттың жалпы парадигмасын ұсынады. Ғалымның пайымдауынша, «ұлттық бірегейлікті іздеудегі архитектуралық-көркем композицияларда аңыз, миф, тарих, тарихи-мәдени контекст пен аймақ табиғаты Еуразия көшпелілері санасының ұлттық мәдени кодтарын қалыптастырған факторлар ретінде Астананың маңызды ғимараттарының концептуалдық негізіне айналды» (Труспекова 2022: 197). Бұл парадигма «Хан Шатыр» сауда-ойын-сауық орталығының сәулеттік шешімінен де айқын көрінеді. Х.Х. Труспекованың пікірінше, «Хан Шатыр» нысаны «көшпелілердің мәдени кодтарын бойына толық сіңірген,

онда тек қазақтың дәстүрлі формасы ғана емес, тұтас көшпелілер әлемінің бейнесі бар». Осылайша, елорданың урбанистік нысандары «қазақ ұлттық мәдениеті мәтінін қайта ойластырудың өзіндік үлгісіне айналуға».

Х.Х. Труспекова мәдени код пен тарихи жадты ұштастыра отырып, аймақтағы кесенелердің сақталуы көшпелілердің ата-баба рухына тағзым ету дәстүрін айғақтайтынын атап көрсетеді. Өнертанушы қазақ санасындағы мәдени кодтардың заманауи урбанистік ландшафтпен байланысын негіздей отырып, халықтық жадтың жазба деректерде қатталмаған сакральды ақпаратты сақтайтынын тұжырымдайды. Сонымен бірге зерттеуші қазақ халқының Махамбет Өтемісұлы, Кенесары хан, Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уәлиханов секілді ұлы тұлғалары мен зиялылары өз заманындағы қалалық мәдени ортада өзіндік қолтаңба қалдырғанын көрсетеді. Аталған тарихи тұлғалар қазақ қоғамының ұлттық санасына терең сіңген «естелік орындары» ретінде қазіргі таңда да халықтың мәдени болмысында маңызды рөл атқарып келеді.

Х.Х. Труспекова өз ізденістерінде инновациялық-эксперименталды көркемдік формалардың дәстүрлі мәдениетпен сабақтастығын зерделеп, заманауи өнер шеберлерінің этникалық кодты жаңғырту арқылы туындыларына тереңдік дарытатынын атап көрсетеді. Өзекті өнер туындыларының эмоционалды-семантикалық және философиялық астары ұлттық тамырларға иек арту үдерісінде анағұрлым күрделеніп, мазмұндана түседі.

Қазіргі зерттеулердің жай-күйіне жасалған шолуды қорытындылай келе, негізгі ғылыми проблеманы айқындау қажет. Отандық өнертанулық сыни мақалаларда, эсселер мен кейбір академиялық еңбектерде «мәдени код» ұғымы тым кең әрі бұлыңғыр мағынада қолданылуда. Көбіне бұл санат авторлық өнертанулық қолтаңбаға берілген жалпылама сипаттама немесе белгілі бір бағыттың тақырыптық өзегін белгілеу деңгейінде ғана шектеледі. Өнертанушылар жинақтаған ауқымды эмпирикалық материал мен оның теориялық тұрғыдан терең қорытылмауы арасындағы алшақтық әдістемелік деңгейде де айқын байқалады. Зерттеушілер «орнаменталды» немесе «зооморфтық» кодтарды сипаттағанда, семиотикалық теорияға сирек жүгінеді, сондай-ақ таңба, символ және тікелей код деңгейлерінің құрылымдық аражігін ажыратпайды. Мұндай үстірттік құнды ғылыми бақылаулардың жүйесіз қалуына әкеп соқтырады, соның салдарынан олар заманауи өнер құбылыстарын болжау мен талдауға негіз бола алатын біртұтас концептуалды жүйеге бірікпейді. Қазақстан өнертану ғылымы «мәдени код» санатын интуитивті қолдану деңгейінен нақты ғылыми-аналитикалық құралға айналдыруы тиіс. Бұл бұған дейін жинақталған материалдарды жалпылауды ғана емес, визуалды туындыларды күрделі кодтық жүйелер ретінде зерделеуге мүмкіндік беретін нақты әдістемені қалыптастыруды талап етеді.

Мақалада мәдени кодты талдаудың төрт деңгейлі моделі ұсынылады. Аталған модель перцептивтік, көркемдік-пішіндік, бейнелі-символдық және мәнмәтінді деңгейлерді қамтиды. Мұндағы әрбір келесі кезең алдыңғы деңгейдің мәнін жоққа шығармайды, қайта оны тереңдетіп, толықтыра түседі.

Мәдени кодтың алғашқы әрі ең негізгі деңгейі мәдениеттің кеңістік пен визуалды болмысты қабылдау ерекшелігін қалыптастыруымен байланысты. Біз

қоршаған ортаны «өзгермейтін қалпында» емес, белгілі бір мәдени сүзгіден өткізіп танымыз. Семиотикалық дәстүрде бұл құбылысты кейде мәдени бейсаналық деп те атайды. Осы орайда «мәдениет суретші мен көрерменнің қабылдау қабілетін қалай қалыптастырады?» деген заңды сұрақ туындайды. Оның жауабы кеңістікті бейнелеу үлгілерінің әртүрлілігінен байқалады. Классикалық Батыс Еуропа кескіндемесі мен дәстүрлі Шығыс өнерін салыстыру арқылы олардың арасындағы түбегейлі айырмашылықты аңғару қиын емес. Батыс дәстүрінде Ренессанс дәуірінен бастап сызықтық перспектива үстемдікке ие болды. Көрерменнің көзқарасы бір нүктеге бекітіліп, түйісу нүктесі бүкіл композицияны үйлестіретін негізгі тіреу нүктесіне айналып, кеңістіктің тереңдігі мен объектілердің масштабын анықтайды. Ал, көшпелі өмір салтына негізделген мәдениеттерде, соның ішінде қазақ дәстүрінде, мүлде өзгеше кеңістіктік ойлау жүйесі қалыптасқан. Мұнда сызықтық емес, панорамалық, яғни шеңберлік қабылдау үлгісі басым. Ұлан-ғайыр далада біртұтас түйісу нүктесі болмайды. ол төрт құбылаға бірдей ашық. Осындай координаттар жүйесінде тік сызық қасиетті (сакралды) мәнге ие (көк аспан – ата-бабалар рухы – Тәңірі), ал көлденең сызық жол, қозғалыс пен шексіздікті білдіреді. Бұл ерекшелік сәндік-қолданбалы өнерден айқын көрінеді: мұндағы ою-өрнектер тура перспектива заңдылықтарымен емес, көшпелі өмір ырғағындай шексіз қайталанатын айналмалы жүйемен салынады.

Талдаудың екінші деңгейі өнердің көркемдік тілімен (көркемдік-пішіндік код) тікелей байланысты. Егер бірінші деңгейде адам көргенің қалай түсінеді деген сұраққа жауап берілсе, екінші деңгейде көрген бейнені жазықтықта қалай бейнелейді деген мәселені қарастырады. Бұл кезеңде суретшінің саналы таңдауы алдыңғы орынға шығады.

Үшінші деңгей – иконографиялық код (бейнелер мен символдар деңгейі). Бұл – өнертану ғылымында ең терең зерттелген бағыт. Иконографиялық код танымал бейнелермен, сюжеттік желілермен, атрибуттармен символдармен тығыз байланысты. Олар белгілі бір мәдениет өкілдеріне түсінікті, мағынасы алдын ала айқындалған ұғымдарды тасымалдайды. Ең негізгі иконографиялық код ретінде қазақтың дәстүрлі ою-өрнек жүйесін қарастыруға болады. Р.А. Ергалиева негіздеп көрсеткендей, ою-өрнек – жай ғана декоративті әшекей емес, ол – ауқымды ақпараттық-семантикалық қазына. Ою-өрнектің әрбір элементі (қошқармүйіз, түйетабан, гүл, космогониялық белгілер) мифологиялық түсініктерге, шаруашылық құрылымға немесе әлеуметтік иерархияға сілтейтін өзіндік мағынаға ие. Иконографиялық код тұрақты емес, тарихи сипатқа ие, сондықтан оны талдау үнемі тарихи контекстпен салыстыра тексеруді талап етеді. «Ою-өрнек түрлерінің заманауи өнерде жаңаша бейнеленіп, өзгеруі – XX ғасырдан бастап бүгінгі күнге дейін қазақ көркемдік мектебі үшін ұлттық бірегейлікті (идентификацияны) айқындайтын басты өлшем болып келеді» (Ергалиева, 2017: 11).

Талдаудың төртінші, ең терең деңгейі мәнмәтінді кодты зерделеумен тікелей байланысты. Бұл деңгей суреттің өзіне ғана қарап қоймай, оның айналасындағы жағдайды, туындының қай заманда, қандай қоғамда және кімнің билігі кезінде салынғанын зерттейді. Себебі, кез келген картина сол дәуірдің саясатын, әлеуметтік

жағдайын немесе соған деген наразылықты еріксіз көрсетеді. Мәнмәтінді код дегеніміз – өмірдегі шынайы оқиғалар мен заман тынысының сурет ішіне мағына болып енуі.

Қорыта айтқанда, бұл төрт деңгейлі жүйе (қабылдау – көркемдік-пішін – бейне мен символ – мәнмәтін) өнер туындысын толық түсінуге көмектеседі. Ол зерттеушіге суреттегі заттарды жай ғана тізіп шықпай, оның астарлы мағынасын терең талдауға жол ашады. Әр деңгей суреттің жаңа бір қырын көрсетеді. Ал, оларды бірге қарастырғанда, туындының суретші ішкі сезімі мен сол заманның талабына қалай жауап бергенін, яғни мәдени кодтың қалай жұмыс істейтінін анық көруге болады.

Дәстүрлі өнертану ғылымы өнер туындысына тек оқшауланған объект ретінде қараумен шектеледі. Ол көбіне «туындының авторы кім, ол қай стильде орындалған және мұнда не бейнеленген?» деген сұрақтар төңірегінде ғана жауап іздейді. Бұл тәсілдің классикалық ғылым үшін маңызы зор болғанымен, ол туындының қоғамға қалай әсер ететінін, кейбір мәдени кодтардың неліктен ғасырлар бойы сақталып, ал басқаларының тез ұмытылатынын және көрерменнің бейнелік мағынаны қалай қабылдайтынын толық түсіндіре алмайды. Себебі, классикалық өнертану шығарманың әлеуметтік қызметі мен оның идеологиялық жүктемесіне терең бойламайды. Дәл осы олқылықтың орнын толтыруды және аталған мәселелерді жүйелі зерделеуді қазіргі заманауи визуалды зерттеулер бағыты өз міндетіне алады.

«XX ғасырға дейін қоршаған ортаны танытудың ең басты жолы оны кенепке түсіру болды, ал сол суреттердің мән-мағынасын тек өнертанушылар ғана түсіндіріп бере алатын» (Вдовина, 2012: 17). XX ғасырда көркем бейнелерді сақтап қалатын өзге де тәсілдердің пайда болуына байланысты визуалды бейнелерді түсіндіру міндеті бұдан былай өнертанушылардың тар шеңберінде қалмай, көпсалалы ғылыми дискурстың нысанына айналды. Бұл тұрғыдан алғанда, визуалды зерттеулер – бейнеге заманның, саясат пен қоғамдық үдерістердің өзара байланыс алаңы ретінде қарайтын пәнаралық тәсіл. Мұнда өнер туындысы жай ғана пассивті көркем бейне емес, адамның ойы мен дүниетанымына ықпал ететін белсенді әлеуметтік күш ретінде қарастырылады. Осыған байланысты мәдени кодты зерттеудің де мәні өзгереді. Енді мәдени код – суреттің ішінде қатып қалған, өзгермейтін таңба емес. Керісінше, ол көрермен туындыға қарап, оны өз заманының тұрғысынан түсінген сәтте ғана жаңа мағына бере бастайтын тірі байланыс құралы.

Визуалды зерттеулер аясында өнер туындысын жай ғана сыртынан сипаттап қою жеткіліксіз. Оның орнына төрт негізгі кезеңнен тұратын кешенді талдау жүйесі қолданылады:

1. Бейненің жасалу тарихы: туындыны кім, қашан, неліктен және қандай техникалық тәсілдермен дүниеге әкелгенін анықтау.
2. Көркем бейненің өзіндік мазмұны: шығарманы дербес визуалды мәтін ретінде қарастырып, оның ішіндегі мәдени кодтардың барлық деңгейін ашу.
3. Бейненің қоғамда таралуы: туындының көрерменге жету жолын, оның көрмелерде, медиа кеңістікте қалай таратылғанын зерделеу.
4. Қабылдау және түсіну үдерісі: әртүрлі дәуір мен мәдениет өкілдерінің бұл бейнені қалай пайымдап, оған қандай мағына бергенін айқындау.

№1 кесте. Мәдени кодты түсінудегі көрермен факторының салыстырмалы талдауы

Салыстырмалы өлшемшарт	Дәстүрлі өнертану	Қазіргі визуалды зерттеулер
Көрерменнің ролі	Пассивті бақылаушы	Белсенді интерперетатор
Мағынаны қалыптастыру	Автор тарапынан	Көрермен және автор арасындағы диалог
Мәдени кодтың сипаты	Тұрақты, өзгемейтін	Динамикалық, мәнмәтінге байланысты
Түсіндіру еркіндігі	Бірмәнді	Көпмәнді, ашық
Негізгі өкілдері	Вёльфлин, Панофский	Эко, Лотман, Барт

Визуалды зерттеулер бағытының ғылымға қосқан басты үлестерінің бірі – өнер туындысын қабылдаудағы көрерменнің ролін жаңаша түсіну. Заманауи визуалды зерттеулер мәдени код өздігінен өмір сүрмейді, ол тек көрермен туындымен бетпелет келген сәтте ғана жанданады деп тұжырымдайды. Бұған қоса, әртүрлі ортадан шыққан көрермендер бір кодтың әртүрлі мағыналық қабаттарын аша алады. Мысал ретінде қазақ ою-өрнегін алайық. Бір ғана бейнелік код әр көрермен үшін әртүрлі қызмет атқаруы мүмкін.

Жаһандану үдерісі бір ұлттық мәдениеттің ішінде мәдени таным деңгейі әртүрлі көрермен топтарының қалыптасуына әкелді. Бүгінде қоғамның бір бөлігі дәстүрлі мағыналарды жадында жақсы сақтаса, екіншілері олардан алшақтап қалған, ал үшіншілері сол кодтарды заманауи үлгіде қайта жаңғыртып жатыр.

Біздің зерттеуіміздің шеңберінде визуалды антропология бағытының әдіснамалық құндылығы өте жоғары. Антропология мен визуалды зерттеулердің түйісуінде пайда болған бұл пән адамдардың қоршаған болмысты қабылдау үшін бейнелерді қалай тудыратынын және оларды қалай пайдаланатынын зерттейді. Визуалды антрополог өнер туындыларымен (музейлік жәдігерлермен) ғана шектелмейді, ол адам өміріндегі барлық визуалды кеңістікті: фотография, кино, жарнама, тұрмыстық заттар мен ғұрыптық іс-әрекеттерді тұтас қамтиды.

Мәдени кодты терең талдау үшін визуалды антропология екі маңызды ұғымды ұсынады:

1. Визуалды сауаттылық. Ол дегеніміз – адамның өз мәдениеті шеңберіндегі бейнелерді «оқи» және түсіне алу қабілеті. «адамның көрген бейнелерін саналы түрде қабылдап, олардың ішкі құрылымы мен мазмұнын талдай білу, сондай-ақ заманауи визуалды тілде жаңа көркем бейнелерді сауатты тудыра алу қабілеті» (Полюдова, 2012: 17).

2. Визуалды тәжірибе. Бұл ұғым бейнелерді жасау мен қабылдауды жай ғана сырттай тамашалау (эстетикалық ләззат алу) емес, күнделікті өмірдің ажырамас әрекеті ретінде қарастыру. Осы тұрғыдан алғанда, мәдени код – бұл жай ғана дайын мағыналардың жиынтығы емес. Ол – адамдардың өмірде бағдарлануына, өз бірегейлігін сезінуіне және «өзім» мен «өзге» арасындағы мәдени шекараны айқындауына көмектесетін негізгі құрал.

Осылайша, зерттеу назарын тек дайын туындыдан оны бақылайтын көрерменге, таза эстетикадан күнделікті тәжірибеге аудару мәдени кодтың жаңа қырларын ашады. Біз кодқа тек қатып қалған ұлттық белгілер жиынтығы ретінде қарауды тоқтатамыз. Керісінше, оны адамдардың бір-бірін түсінуі немесе өз ерекшелігін көрсетуі үшін қолданатын икемді, құбылмалы әрі заманға сай үнемі жаңарып отыратын маңызды ресурсы ретінде қабылдай бастаймыз.

Өнердегі мәдени код туралы айтқанда, ұлттық болмыс (бірегейлік) мәселесі міндетті түрде алдымыздан шығады. Бұл кездейсоқ емес, себебі қоғам қандай да бір тығырыққа тірелгенде немесе үлкен өзгерістерді бастан кешкенде, адамдар өз түп-тамырын іздеп, ата-бабадан қалған ұлттық кодқа сүйене бастайды. Тәуелсіздігін жаңа алып, өзін қайта танып жатқан Қазақстан үшін бұл өте өзекті мәселе болды.

Қазақ кескіндемесінде мәдени код арқылы өз болмысын іздеу үдерісі Тәуелсіздік алған жылдардан бері тоқтаған емес. Зерттеуші А.К. Юсупова айтқандай, 1990-жылдардағы өнер ұлттық құндылықтарды қайта жаңғыртуға ұмтылды. Суретшілер көне бейнелер мен тотемдік белгілерге қайта оралып, бүгінгі күнді түсіну үшін өткен тарихқа үңілді. Кеңестік идеология құлағаннан кейін пайда болған рухани кеңістікті толтыру үшін қазақ суретшілері мәдени кодтың семантикалық қабаттарын біртіндеп аша бастады. Алайда, өткенге оралу оңай болмады. Р.А. Ергалиева атап өткендей, қарапайым ою-өрнекті жай ғана көшіре салу өнерді тереңдетпейді. Ою-өрнек ұлттық шеңберден шығып, бүкіл адамзат түсінетін деңгейге көтерілуі үшін суретшіге үлкен ізденіс керек. Мәдени кодпен шынайы жұмыс суретші оны заманауи өнер тіліне икемдеп, басқа мәдениет өкілдері де түсінетіндей етіп өзгерткенде ғана басталады. Бұл ретте киіз үй бейнесінің орны ерекше. Зерттеушілер М. Келсінбек пен Д. Шарипованың пайымдауынша, қазіргі өнерде киіз үй жай ғана тұрмыстық зат емес. «Ол халықтың рухани дүниесінің, тарихи жадының және мәдени кодының көрінісі» (Келсінбек, 2025: 202). Бүгінде суретшілер оны ең күтпеген жерлерде – қала көріністерінде, заманауи суреттерде, тіпті цифрлық өнерде қолданып жүр. Киіз үйді көрген кезде кез келген отандық көрермен оны бірден таниды және іштей жылылықты сезінеді. Сондықтан, бұл бейне дәстүр мен бүгінгі күннің, ұлттық пен жаһандық құндылықтардың арасын жалғап тұрған алтын көпір іспетті.

Бүгінгі таңда мәдени код мүлдем жаңа, тіпті ең күрделі сын-қатерге – цифрлық төңкеріске тап болды. Өнер туындыларының кенеп пен бояудан ғаламтор кеңістігіне ауысуы олардың тек таралу жолын ғана емес, болмыс-тәбиғатын да түбегейлі өзгертті. Ғаламтор, жасанды интеллект және блокчейн дәуірінде мәдени кодтың қандай күйге түскенін бөлек қарастыру керек.

Мәдени белгілер цифрлық ортаға көшкенде екі үлкен өзгеріс байқалады. Біріншіден, ғаламторда «түпнұсқа» деген ұғым жоғалады. Бұрын көрермен суретті тамашалау үшін мұражайға баратын, суретшінің шеберханасына бас сұғатын немесе кітап, энциклопедия бетін ашатын. Яғни, туындымен белгілі бір жерде және белгілі бір уақытта кездесетін. Ал, қазір кез-келген бейне миллиондаған данамен лезде тарап, кез келген жерде қолжетімді болып отыр. Бұл мәдени кодтың нақты бір түпнұсқаға ғана байланып қалмайтынын көрсетеді. Ол ғаламторда өз бетінше өмір сүре бастайды, әртүрлі сайттар мен әлеуметтік желілердің алгоритмдеріне,

парақшаның сипатына және оқырмандардың талғамына қарай құбылып, өзгеріп отырады. Екіншіден, ғаламтор мәдени кодты қолданудың жаңа жолдарын ашты. Мысалы, танымал ұлттық бейнелерді пайдаланып жасалған қарапайым әзіл-қалжың сипаттағы желілік суреттер бүгінде цифрлық фольклордың бір бөлігіне айналды. Бұл жерде код өте жылдам әрі әзіл-ирония арқылы қабылданады. Мұндай қабылдау классикалық картинаның алдында ұзақ тұрып, ой жүгірткеннен мүлдем бөлек. Желідегі мәдени код – бұл енді терең философиялық құрылым емес, шексіз ақпарат тасқыны ішінде «бұл біздің дүние ғой» деп өз болмысымызды бірден аңғартатын ұлттық нышан ғана.

Бұл өзгерістер бізді белгілі философ Вальтер Беньяминнің атақты теориясына қайта үңілуге мәжбүр етеді. Ол кезінде: «Суреттің көшірмелері көбейген сайын, оның бойындағы қайталанбас қасиеті, яғни өзіне ғана тән ерекше «аура» (рухани қуаты) жоғалады», – деп жазған болатын (Вальтер, 1996: 22). Қазіргі заманда бұл пікір жаңаша сипат алып отыр. Бір жағынан, суреттердің ғаламторда шексіз көшірілуі олардың қадірін қашырып, жай ғана экрандағы пикселдер жиынтығына айналдырғаны жасырын емес. Екінші жағынан, блокчейн технологиясы (соның ішінде NFT) өнер туындысына сол жоғалған «аураны» қайтаруға тырысып бағуда. Бірақ бұл жолы ол суреттің өзінде емес, оның ешкім өзгерте алмайтын цифрлық кодында, яғни виртуалды куәлігінде сақталады. Мұндай жағдай мәдени кодтың айналасында екіұдай қайшылық тудырады:

Жағымды жағы: Ұлттық белгілеріміз бұрынғыдан да қолжетімді бола түсті. Енді кез келген суретші өзінің NFT жобасында киіз үй мен ою-өрнекті еркін қолданып, оны әлемдік цифрлық нарыққа шығара алады.

Қауіпті жағы: Сонымен қатар, ұлттық кодтардың тым жеңілдеп, тіпті мағынасының бұрмалану қаупі бар. Ол ішкі тереңдігі жоқ, тек сырт көзге ғана әдемі көрінетін жылтырақ суретке айналып барады. Себебі, қазіргі виртуалды нарық туындының мәдени астарын түсінуге емес, көрерменнің көз алдындағы жылдам әсерге ғана иек артады.

Ең үлкен сын-қатерді бүгінгі таңда генеративті жасанды интеллект (ЖИ) тудырып отыр. Миллиондаған дайын суреттерді негізге ала отырып қалыптасқан жасанды интеллект кез келген стильді айнытпай салып, тіпті «ұлттық нақышты» да оңай қайталай алады. Сондықтан, мәдени кодтың тек сыртқы формасы ғана көшіріліп, ішкі мән-мағынасынан айырылған құрғақ шаблонға айналу қаупі бар.

Ұлттық кодтың өміршеңдігін сақтау – оны сыртқы әлемге көрсетпей қорғауды білдірмейді. Керісінше, өз құндылықтарымызды қорғай отырып, оларды цифрлық кеңістікке саналы әрі сауатты түрде бейімдей алуымыз қажет. Осылайша, визуалды зерттеулер әдісі мәдени кодқа жаңа қырынан қарауға жол ашса, заманауи технологиялар оның алдына күрделі сұрақтар қойып отыр. Дегенмен, бір нәрсені нақты айтуға болады: мәдени код мағынаны жеткізуші алтын көпір ретінде ешқашан ескірмейді, ол тек жаңа заманның тілінде сөйлеуді үйренеді.

5. Қорытынды

Бейнелеу өнеріндегі мәдени код – бұл уақыт өте келе қалыптасып, қоғамда орныққан көркем белгілердің (пішін, түс, композиция және материал) жүйесі. Ол үш

негізгі тірекке сүйенеді: тарихи кезең, таңбалар жүйесі және көрерменнің қабылдау деңгейі. Осы үшеуі үйлесімін тапқанда өнер туындысының мағынасы үнемі жаңарып, кеңейіп отырады.

Мақалада мәдени кодты төрт қадам (деңгей) арқылы талдау ұсынылады:

1. Перцептивтік деңгей: адамдардың қоршаған ортаны, кеңістікті қалай көріп, қалай сезінетінін зерттейді.

2. Көркемдік-пішіндік деңгей: суретшінің өз ойын жеткізу үшін қандай түстерді, сызықтар мен бейнелерді таңдағанын талдайды.

3. Бейнелі-символдық деңгей: шығармадағы дәстүрлі белгілер мен бейнелерді (мысалы, ұлттық нақыштарды) және олардың уақыт өте келе қалай өзгергенін қарастырады.

4. Мәнмәтіндік деңгей: суреттің қандай әлеуметтік, саяси және мәдени ортада дүниеге келгенін, сол заманның суретке қалай әсер еткенін анықтайды.

Бұл әдіс отандық өнертану ғылымын жай ғана «суретте не бейнеленгенін» суреттеу деңгейінен, оның ішкі мәнін ғылыми тұрғыдан терең талдау деңгейіне көтереді.

Қазақстан өнеріне көз жүгіртсек, бұл кодтардың ұлттық болмысымызды сақтауда қаншалықты маңызды екенін көреміз. Мысалы, біздің дәстүрлі ою-өрнектеріміз, киіз үй, жан-жануарлар мен ғарыш әлемін бейнелейтін белгілер – жай ғана тарихтан қалған әдемі жәдігерлер емес. Олар бүгінде үлкен философиялық мағынасы бар, терең нышандар. Р.Ергалиева, Д.Шарипова, Х.Труспекова сияқты зерттеушілердің еңбектерінде бұл кодтардың қолөнер деңгейінен қазіргі кескіндеме мен сәулет өнеріндегі философиялық символдар деңгейіне көтерілгені дәлелденген. Дегенмен, отандық өнертану ғылымында әлі де нақтылық жетіспейді: ғалымдар таңба, символ және код деген сөздердің айырмашылығын жиі шатастырады. Бұл олқылықты түзету үшін өнертануды өзге ғылым салаларымен (мысалы, философия, әлеуметтанумен) байланыстыра отырып зерттеу керек. Сонымен қатар, қазіргі заманауи зерттеулер мәдени кодты түсінуде көрерменнің рөлі өте зор екендігін алға тартады. Өнер туындысындағы код – бұл өзгермейтін, қатып қалған дүние емес. Ол адам суретке қарап, оның мағынасы туралы ойланғанда ғана «тіріліп», нақты мәнге ие болады.

Цифрлық технологиялар заманы өнердің де, мәдени кодтың да сипатын мүлдем өзгертті. Қазір кез келген суретті ғаламторда миллиондаған данамен еш қиындықсыз көшіре салуға болады. Мұндай жағдайда өнер туындысы өзіне ғана тән ерекше қасиетін, яғни «қайталанбас сезімін» (ғалым Вальтер Беньямин мұны өнердің «аурасы» деп атаған) жоғалтып алады. Бұл мәселені шешу блокчейн мен NFT технологиялары ғаламтордағы суреттің «түпнұсқа» екенін дәлелдейтін цифрлық қолтаңба ретінде көмекке келуде. Онымен қоса, цифрлық технологиялардың дамуына байланысты пайда болған жасанды интеллект (ЖИ) ұлттық нақыштар мен өнер туындыларының тек сыртқы көрінісін ғана айнытпай көшіреді, бірақ оның ішіндегі терең мағынасы мен жанын жеткізе алмайды. Сондықтан бүгінгі таңда мәдени кодты сақтап қалу үшін мұражайда сақтаудың қажеттігі жоқ. Керісінше, оны заманауи ғаламтор пен жаңа технологиялар әлеміне икемдеп, заман талабына сай жаңғырту керек.

Қорыта айтқанда, зерттеу нәтижелері бейнелеу өнеріндегі мәдени код мәселесін теориялық тұрғыдан тереңдету қажеттігін және оны пәнаралық деңгейде зерделеудің маңыздылығын көрсетеді. Жұмыста ұсынылған төрт деңгейлі үлгі отандық өнертану ғылымындағы теориялық-әдіснамалық бағыттарды толықтыруға негіз болса, мәдени кодтың жаңа анықтамасында таңба, символ және код ұғымдарының құрылымдық аражігі нақты ажыратылды. Зерттеудің тәжірибелік мәні – өнер туындыларын талдаудың жүйелі әдістемесін ұсыну арқылы отандық өнертану ғылымының талдау ауқымын кеңейтуге мүмкіндік береді. Бұған қоса, заманауи технологиялардың ықпалы мен мәдени кодтың виртуалды кеңістіктегі трансформациясы сияқты мәселелер алдағы уақытта да арнайы зерттеуді қажет етеді.

Болашақта бұл бағытты дамыту үшін мәдени белгілердің цифрлық ортада қалай өзгеретінін, жасанды интеллектің осы кодтарға қалай әсер ететінін, виртуалды және иммерсивті технологияларда мәдени кодтың қандай жаңа рөл атқаратынын зерттеу қажет. Сонымен бірге қазақтың дәстүрлі мәдени кодын әлемдік өнер контексімен салыстыра отырып зерделеудің маңызы зор. Егер бұл мәселелерді тек өнертану тұрғысынан емес, өзге де ғылымдармен байланыстыра отырып пәнаралық деңгейде зерттесек, отандық өнертану ғылымының теориялық негізі нығая түседі. Ең бастысы, бұл қадам бізге өзіміздің ұлттық мәдени мұрамызды бүкіл әлемдік цифрлық кеңістікте дұрыс әрі тиімді танытудың стратегияларын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости / пер. с нем. С.А. Ромашко. – Москва : Медиум, 1996. – 121 с.
2. Бокарева О.Б. Генезис гуманитарных наук у М. Фуко, понятие «эпистемы» и программа археологии знания // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2019. – Т. 2, № 2. – С. 6–10. – DOI: 10.24411/2500-1000-2019-10561.
3. Вдовина Т.В. Визуальные исследования: основные методологические подходы // Вестник РУДН. Серия: Социология. – 2012. – № 1. – С. 16–26.
4. Ергалиева Р.А. Орнаментальные реминисценции в живописи Казахстана // Естественно-гуманитарные исследования. – 2017. – № 4 (18). – С. 39–44.
5. Ергалиева Р.А. Этнические коды и претворение идеи независимости в живописи Казахстана (1959–1960). Основные этапы и типологические закономерности // Теуелсіздік идеясы және көркем мәдениет. – Алматы : Signet Print, 2011. – Кн. 6. – С. 8–76.
6. Ергалиева Р.А., Кенджакулова А.Б. К вопросу интерпретации орнаментальных форм в живописи Казахстана // Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования : сб. ст. по материалам IV Междунар. науч.-практ. конф. – Москва : Интернаука, 2017. – № 4 (3). – С. 11–15.
7. Константинов М.В. Генезис понятия «вторичная моделирующая система» у Ю. М. Лотмана // Гілея: научный вестник. – 2016. – Вып. 115. – С. 130–134.
8. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – Москва : Наука, 1985. – 399 с.
9. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – Москва : Эксмо, 2023. – 233 с.
10. Пирс Ч.С. Избранные философские произведения / пер. с англ. К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. – Москва : Логос, 2000. – 448 с.
11. Полюдова Е.Н. Визуальная культура и современное художественное образование // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2012. – № 3. – С. 12–22.
12. Полякова Т.А. Произведение и текст в концепции Р. Барта // Гуманитарные и социальные науки. – 2013. – № 6. – С. 161–170.

13. Румянцева М.В. Соматический культурный код в художественной картине мира русских и казахских писателей // Вестник Калмыцкого университета. – 2020. – № 3 (47). – С. 90-96.
14. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / пер. с фр. А. М. Сухотина. – Москва : Едиториал УРСС, 2004. – 258 с.
15. Труспекова Х.Х. Реконструкция национальной истории в мифологическом сознании казахских художников // Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан. – 2021. – Т. 4, № 392. – С. 243-251. – DOI: 10.32014/2021.2518-1467.158.
16. Труспекова Х. Х. Современные стили в архитектуре Казахстана XXI века. – Алматы : Evo Press, 2022. – 298 с.
17. Умберто Э. Открытое произведение: форма и неопределенность в современной поэтике. – Санкт-Петербург : Академический проект, 2004. – 384 с.
18. Хазбулатов А., Чжихуэй Л., Шайгозова Ж. Нашивка в ритуале и повседневной практике тюркских народов // Фарос (Theological Journal). – 2024. – Т. 105, тематический вып. 3. – С. 1-11. – ISSN 2414-3324.
19. Юсупова А.К. Живопись Казахстана 1980-1990-х гг. – Астана : Фолиант, 2009. – 152 с.
20. Юнг К.Г. Архетипы и коллективное бессознательное / Карл Густав Юнг ; [перевод А. Чечиной]. – Москва : Издательство АСТ, 2020. – 496 с.
21. Келсинбек М., Шарипова Д. Культурные и символические коды образа жилища в живописи // Central Asian Journal of Art Studies. – 2025. – Т. 10, № 4. – С. 196-201. – DOI: 10.47940/cajas.v10i4.1120.

Reference:

1. Benjamin V. (1996). The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. Moscow: Medium. (In Russian)
2. Bokareva O.B. (2019). The genesis of the humanities in M. Foucault: The concept of “episteme” and the program of the archaeology of knowledge. International Journal of Humanities and Natural Sciences, 2(2), 6–10. <https://doi.org/10.24411/2500-1000-2019-10561> (In Russian)
3. Vdovina T.V. (2012). Visual studies: Basic methodological approaches. RUDN Journal of Sociology, (1), 16-26. (In Russian)
4. Ergalieva R. A. (2017). Ornamental reminiscences in the painting of Kazakhstan. Natural Science and Humanities Research, 4(18), 39-44. (In Russian)
5. Ergalieva R. A. (2011). Ethnic codes and the embodiment of the idea of independence in the painting of Kazakhstan (1959-1960): Main stages and typological patterns. In The Idea of Independence and Artistic Culture (Book 6, pp. 8-76). Almaty: Signet Print. (In Russian)
6. Ergalieva R. A., Kendzhakulova, A. B. (2017). On the interpretation of ornamental forms in the painting of Kazakhstan. In Cultural Studies, Art History, and Philology: Contemporary Perspectives and Scientific Research. Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference (Vol. 4, No. 3, pp. 11-15). Moscow: Internauka. (In Russian)
7. Konstantino M. V. (2016). The genesis of Yu.M. Lotman’s concept of the “secondary modeling system.” Gileya: Scientific Bulletin, (115), 130–134. (In Russian)
8. Lévi-Strauss C. (1985). Structural Anthropology. Moscow: Nauka. (In Russian)
9. Lotman, Yu. M. (2023). The Structure of the Artistic Text. Moscow: Eksmo. (In Russian)
10. Peirce Ch. S. (2000). Selected Philosophical Works. Moscow: Logos. (In Russian)
11. Polyudova E. N. (2012). Visual culture and contemporary art education. Bulletin of Moscow State University of Culture and Arts, (3), 12-22. (In Russian)
12. Polyakova T. A. (2013). The work and the text in R. Barthes’s concept. Humanities and Social Sciences, (6), 161-170. (In Russian)
13. Rumyantseva M. V. (2020). The somatic cultural code in the artistic worldview of Russian and Kazakh writers. Bulletin of Kalmyk University, 3(47), 90–96. (In Russian)
14. Saussure F. de. (2004). Course in General Linguistics. Moscow: Editorial URSS. (In Russian)
15. Truspekova Kh. Kh. (2021). Reconstruction of national history in the mythological consciousness of Kazakh artists. Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 4(392), 243-251. <https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.158> (In Russian)

16. Truspekova Kh.Kh. (2022). Contemporary Styles in the Architecture of Twenty-First-Century Kazakhstan. Almaty: Evo Press. (In Russian)
17. Eco U. (2004). The Open Work: Form and Indeterminacy in Contemporary Poetics. Saint Petersburg: Academic Project. (In Russian)
18. Khazbulatov A., Li Zhihui, Shaigozova Zh. (2024). Appliqué in the rituals and everyday practices of Turkic peoples. *Pharos: Journal of Theology*, 105(3), 1–11. ISSN 2414-3324. (In Russian)
19. Yusupova A.K. (2009). Painting of Kazakhstan in the 1980s and 1990s. Astana: Foliant. (In Russian)
20. Jung C.G. (2020). Archetypes and the Collective Unconscious (A.Chechina, Trans.). Moscow: AST Publishing House. (In Russian)
21. Kelsinbek M., Sharipova D. (2025). Cultural and symbolic codes of the dwelling image in painting. *Central Asian Journal of Art Studies*, 10(4), 196–201. <https://doi.org/10.47940/cajas.v10i4.1120> (In Russian)